

Marta Abramowicz¹

Beata Bykowska-Godlewska²

Anna Strzałkowska³

Postawy młodzieży akademickiej wobec celibatu i posiadania dzieci przez księży rzymskokatolickich

Przywiązanie Polaków i Polek do wiary i Kościoła katolickiego przez wieki utrzymywało się na wysokim poziomie. W ostatnim czasie można jednak dostrzec zmiany zachodzące w obszarze szeroko pojętej religijności. Dotyczą one w szczególności młodego pokolenia. Wychodząc naprzeciw potrzebie poznania tych zmian, przeprowadzono badanie postaw studentów i studentek wobec celibatu i posiadania dzieci przez księży katolickich. Wyniki tych badań pozwalają nakreślić sposób myślenia części młodego pokolenia, traktując je jako ważny głos w aktualnej dyskusji toczącej się w Polsce.

Słowa kluczowe: religia, młodzież, postawa, celibat, ojcostwo księży

Attitudes of academic youth toward celibacy
and having children by Roman Catholic priests

The devotion of Poles to faith and to The Catholic church has for centuries been at a very high level. However, recently one can notice the changes occurring in the aspect of broadly-defined religiousness of the population, particularly among the young people. Confronting the need of investigating those changes further, the survey was conducted among the students, in order to gather their opinions and learn about their attitudes towards celibacy and the issue of Catholic priests fathering children. The results of the survey allow us to outline the way of thinking of the part of the young generation, regarding it as an important contribution to the public debate currently taking place in Poland.

Keywords: religion, adolescents, attitude, celibacy, priestly fatherhood

¹ Niezależna badaczka, marta@martaabramowicz.pl.

² Uniwersytet Gdański, Instytut Socjologii, beata.bykowska-godlewska@ug.edu.pl.

³ Uniwersytet Gdański, Instytut Socjologii, anna.strzalkowska@ug.edu.pl.

Celem artykułu jest prezentacja wyników badań sondażowych przeprowadzonych wśród młodzieży akademickiej na temat jej stosunku do celibatu kapłańskiego i posiadania dzieci przez księży rzymskokatolickich. Biorąc pod uwagę doniesienia medialne i szeroką debatę wokół problemu naruszania przez duchownych zasad celibatu, która toczy się w społeczeństwie polskim, warto poznać opinie studentek i studentów, tj. młodych ludzi, którzy w niedalekiej przyszłości zasilą szeregi elit społecznych i politycznych. Na gruncie aktualnych wydarzeń i towarzyszących im dyskusji formuje się dziś ich światopogląd. Wielu z nich to katolicy. Jakie stanowisko zajmują w toczącej się debacie? Czy opowiadają się po stronie tradycyjnych wartości, tj. utrzymania celibatu w takim kształcie, w jakim obowiązuje on obecnie, czy może dostrzegają potrzebę wprowadzenia zmian. W tym artykule podjęto próbę sformułowania odpowiedzi na postawione wyżej pytania.

Wprowadzenie

Historycznie i kulturowo Polska jest krajem silnie powiązanim z religią katolicką. Przywiązanie Polaków do wiary i Kościoła przez wiele dziesięcioleci niezmiennie utrzymywało się na bardzo wysokim poziomie. Tak było zarówno w okresie PRL-u, jak również w dwóch pierwszych dekadach po transformacji ustrojowej. W ostatnim czasie jednak socjologowie coraz częściej dostrzegają pewne zjawiska świadczące o zmianach zachodzących w tym obszarze. Opierając się na wynikach swoich badań, Janusz Mariański (2015: 9) formułuje tezę o „pełzającej sekularyzacji w społeczeństwie polskim”. Obserwowane przez niego zmiany dotyczą m.in. młodego pokolenia Polaków. Uwidaczniają się

na płaszczyźnie tzw. religijności ogólnonarodowej, jak i przede wszystkim na płaszczyźnie życia codziennego (świadomość i zachowania moralne). Zwłaszcza wartości i normy moralne o proveniencji religijnej są kwestionowane, a nawet odrzucane, podlegają liberalizacji i marginalizacji (Mariański 2015: 9).

Mimo tych zauważalnych zmian na arenie międzynarodowej Polacy wciąż postrzegani są jako społeczeństwo silnie religijne. Według danych amerykańskiego instytutu Pew Research Center z grudnia 2018 r. Polska pozostaje najbardziej katolickim krajem europejskim. Z religią katolicką identyfikuje się aż 87% dorosłych obywateli (Starr 2018). Wielu z nich to osoby bardzo religijne (aż 40%). Tę wielkość badacze ustalili na podstawie indeksu skonstruowanego przy użyciu czterech kryteriów:

- 1) uczestnictwo w praktykach religijnych – w Polsce aż 61% badanych bierze w nich udział przynajmniej raz w miesiącu,

- 2) wiarę w Boga połączoną z absolutną pewnością – zadeklarowało ją 45% respondentów,
- 3) ważność religii w życiu – dla 29% jest ona bardzo ważna,
- 4) praktykowanie modlitwy – 27% przyznało, że modli się co najmniej raz dziennie (Evans, Baronavski 2018).

Religia katolicka jest mocno zakorzeniona w polskiej obyczajowości. Oprawę religijną nadaje się większości ważnych uroczystości rodzinnych. Religia obecna jest w programach nauczania szkolnego na wszystkich poziomach edukacji. Nie brakuje akcentów religijnych także w przestrzeni politycznej. Wiele uroczystości państwowych i patriotycznych odbywa się z udziałem osób duchownych i często wiąże się z modlitwą. Religia w Polsce jest silnie sprzężona z poczuciem przynależności narodowej. Za Jarosławem Makowskim (2018) można powiedzieć, że Polacy rodzą się katolikami w przeciwieństwie do obywateli innych europejskich nacji, którzy katolikami się stają.

Z badań przeprowadzonych przez Stephena Bullivanta z St. Mary's University of London, których wyniki opublikowano w raporcie *Europe's Young Adults and Religion* wynika, że wśród Polaków przynależących do kategorii wiekowej 16–29 lat, aż 82% to katolicy (Bullivant 2018). Uczestnictwo w mszy świętej przynajmniej raz w tygodniu deklaruje aż 47% badanych (najwyższy odsetek w Europie). Polska młodzież na tle swoich rówieśników z innych krajów wydaje się silnie związana z Kościołem katolickim i jego nauką.

Dla wielu młodych ludzi najważniejszym autorytetem moralnym niezmiennie pozostaje papież św. Jan Paweł II. Jego oddziaływanie przejawia się głównie na poziomie indywidualnych postaw, „można byłoby powiedzieć – indywidualnych odczuć moralnych i «obietnic» składanych przez konkretne jednostki sobie samym, Bogu, rodzinie, małej wspólnoty” (Mandes, Rogaczewska 2011). Jan Paweł II uważany jest powszechnie za wielkiego przyjaciela młodzieży. To właśnie z młodzieńczą energią i oddaniem sprawom wiary papież Polak wiązał przyszłość Kościoła. Z jego inicjatywy w 1986 r. zapoczątkowano organizację Światowych Dni Młodzieży, podczas których tysiące młodych katolików, pochodzących z różnych zakątków globu, uczestniczą w radosnym religijnym festiwalu i spotykają się z papieżem, by wprost od niego czerpać naukę i zachętę do podążania ścieżką wiary. Jan Paweł II rozumiał, że Kościół, by trwać, potrzebuje młodych. „Widział w młodych prawdziwą nadzieję Kościoła i świata, wymowny znak Ducha, który nie przestaje wzbudzać nowych sił” (Dziedzic 2016: 79).

Kościół potrzebuje młodych nie tylko jako wiernych, ale również jako zaplecza rekrutacyjno-kadrowego. W kontekście przywiązania młodych Polaków do Kościoła katolickiego i do tradycyjnych form religijności, warto przyjrzeć się danym dotyczącym liczby powołań do pełnienia duszpasterskiej posługi. Z informacji zawartych w rocznikach statystycznych wydawanych przez Instytut Statystyki

Kościół Katolicki SAC wynika jednak, że z roku na rok liczba alumnów maleje. W 2017 r. wynosiła 2136, podczas gdy w 2015 r. było ich 2547 (Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2016: 7, AD 2019: 12). Malejąca liczba alumnów przekłada się w konsekwencji na spadek liczby kapłanów, którzy uzyskują święcenia, a w długoterminowej perspektywie także na liczbę wszystkich czynnych zawodowo księży.

Z punktu widzenia przyszłości Kościoła katolickiego spadkowa tendencja w zakresie liczby powołań jest bardzo niekorzystnym zjawiskiem. Z niepokojem odnoszą się do niej kościelni hierarchowie. Publiczny wyraz swemu zatroskaniu dał metropolita warszawski kardynał Kazimierz Nycz, który w liście do diecezjan, odczytywanym w kościołach w maju 2019 r., przyznał:

czas wyżu demograficznego w latach osiemdziesiątych, połączony z pontyfikatem Jana Pawła II, niestety niebezpiecznie nas uspił i uspokoił. Powołań było wiele, zarówno w diecezjach, jak i w zakonach. Dziś trzeba pokornie wrócić do wielkiej modlitwy o powołania. (...) Polecam tę sprawę jako ważną i pilną wszystkim parafianom i wspólnotom kościelnym (Nycz 2019).

O kryzysie powołań kapłańskich mówi się coraz wyraźniej nie tylko w Polsce, ale też także w innych krajach. Na tle niektórych z nich sytuacja w Polsce wydaje się relatywnie dobra. Co roku przybywa nam około pięciuset wyświęconych księży diecezjalnych i zakonnych. To znacznie więcej niż we Francji, gdzie w ostatnim czasie odnotowuje się zaledwie sto nowych powołań rocznie, a połowa posługujących tam kapłanów przekroczyła już 65. rok życia. Szacuje się, że w ciągu kilku najbliższych lat liczba czynnych duszpasterzy we Francji zmniejszy się o połowę (Polonia Christiana, 5.07.2016). W Niemczech sytuacja jest jeszcze trudniejsza. W 2016 r. wyświęcono tam jedynie 58 kapłanów, co stanowi zaledwie połowę liczby święceń z 2005 r., kiedy było ich 122 (Polonia Christiana, 19.08.2016). Na tym tle Polska jest swoistym zapleczem kadrowym dla innych krajów. Wielu polskich księży pełni swoją posługę za granicą. Ocenia się, że co czwarty ksiądz pracujący w Europie jest Polakiem (Jagodziński 2015).

Wobec wyraźnego spadku liczby powołań do kapłaństwa podejmowane są próby określenia przyczyn tego zjawiska. Na uwagę zasługują tu dokonania profesora Eckharda Fricka, niemieckiego psychiatry, filozofa i teologa. Przeprowadził on badania wśród niemieckich księży, pytając ich o osobiste doświadczenia związane z pełnieniem kapłańskiej posługi. Wyniki badania rzucają interesujące światło na problem wypalenia duchowego księży, wiążąc to zjawisko przede wszystkim z celibatem. Z informacji pozyskanych od 2531 księży wynika, że życie w celibacie permanentnie konfrontuje ich z samotnością i naraża na ryzyko wystąpienia problemów natury psychoseksualnej. Utrudnia też osiągnięcie emocjonalnej dojrzałości, tak potrzebnej w pełnieniu ich służby (Baumann et al. 2019).

Oczywiście sformułowanie wniosku, że kryzys powołań jest wyłącznie wynikiem istnienia celibatu kapłańskiego, byłoby dalece posuniętym uproszczeniem, warto jednak w tym miejscu zauważyć, że ta kwestia coraz częściej bywa podnoszona w dyskusjach dotyczących kondycji Kościoła katolickiego i potrzeb wprowadzenia w nim strukturalnych zmian. Dla uściślenia celibat to zasada regulująca osobiste i kapłańskie życie księży rzymskokatolickich, która nakłada na nich wymóg bezżenności i pozostawania w czystości seksualnej. Łączy się z „zakazem nawiązywania i utrzymywania więzi emocjonalnych i stosunków seksualnych księży z kobietami” (Baniak 2017a: 89). W ujęciu historycznym wprowadzenie i upowszechnienie celibatu w Kościele rzymskokatolickim miało charakter procesualny. Początki sięgają wieku XI, ale pełne wprowadzenie celibatu do praktyki zajęło kilka stuleci. Jak podaje Maria Bogucka, celibat „naprawdę wszedł w życie dopiero w XV–XVI wieku” (Bogucka 2005: 30).

Szczegółowo proces formowania się instytucji celibatu omawia w swojej książce Uta Ranke-Heinemann. Píše ona o dwóch zasadniczych etapach:

Najpierw w 1139 roku papież Innocenty II ogłosił święcenia kapłańskie małżeńską przeszkodą zrywającą. W ten sposób zawarcie małżeństwa i kapłaństwo zaczęły się prawnie wykluczać po przyjęciu święceń; każde później zawarte małżeństwo było nieważne. Dzięki temu kierownictwo Kościoła znalazło się w posiadaniu instrumentu uniemożliwiającego kapłanom zawieranie małżeństw; później doszedł do tego kolejny instrument kontroli, mianowicie wprowadzona na soborze trydenckim (1545–1563) obowiązkowa kanoniczna forma zawierania małżeństw. (...) Zatem od 1139 roku uniemożliwiono księżom zawieranie małżeństw, a od soboru trydenckiego uniemożliwiono przyjmowanie święceń osobom żonatym (Ranke-Heinemann 2015: 107).

Wśród wielu różnych uzasadnień dla istnienia celibatu w Kościele historycznie najbardziej eksponowane były i nadal są względy teologiczne. W celibacie wielu teologów upatruje sposobu na podążanie przez kapłanów drogą Jezusa Chrystusa.

Prawo celibatu wyraża wolę Kościoła. Wola zaś Kościoła znajduje swą ostateczną motywację w związku, jaki łączy celibat ze święceniami kapłańskimi, które upodabniają kapłana do Jezusa Chrystusa – Głowy i Oblubieńca Kościoła. Kościół jako oblubienica Chrystusa pragnie, aby kapłan miłował go w sposób całkowity i wyłączny, tak jak umiłował go Jezus. (...) Celibat kapłański jest więc darem z siebie w Chrystusie i z Chrystusem dla Jego Kościoła (Stawniak 2011: 59).

Jak podaje Józef Augustyn, kapłan, który żyje w czystości, dostarcza świadectwa potwierdzającego:

iz najważniejszą rzeczą w życiu jest autentyczna miłość, która wyraża się w oddaniu służbie ludziom. Celibat przyjęty ze względu na Królestwo Boże objawia też światu, że wyrzeczenie się działania seksualnego nie tylko nie degraduje człowieka, ale czyni go wolnym i otwartym na miłość powszechną (Augustyn 2000: 177).

W wymiarze nieteologicznym znaczenie celibatu nierzadko bywa rozpatrywane także w kontekście ekonomicznym. Bogucka pisze: „Zasada celibatu przyjęła się w Kościele Zachodnim, między innymi również wskutek obaw o całość majątków kościelnych, które mogłyby ulec uszczupleniu w rezultacie dziedziczenia ich przez potomstwo księży” (Bogucka 2005: 30).

W dzisiejszej dobie celibatem interesują się również przedstawiciele nauk społecznych, w szczególności psychologii i socjologii. Jako przedmiot badań prowadzonych w ramach tych dyscyplin, celibat rozpatrywany jest jako szczególny rodzaj osobistego i społecznego doświadczenia jednostek, które w nim żyją. Wybitnym badaczem, który od wielu lat interesuje się celibatem jako „unikatowym zjawiskiem w całym chrześcijaństwie” (Baniak 2017a: 89), jest profesor Józef Baniak z Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. W swoich publikacjach wiele miejsca poświęca analizie skutków, jakie celibat powoduje w życiu osób, które przyjmują go z obowiązku. Zwraca między innymi uwagę na „osamotnienie, kryzys egzystencjalny i kryzys powołania kapłańskiego. Księża żyjący z obowiązku w celibacie są narażeni na samotność, izolację od kobiet, od ich miłości i seksualności. Wielu z nich nie radzi sobie z celibatem i czystością seksualną” (Baniak 2017a: 89). Na podstawie swoich wieloletnich badań Baniak dochodzi do wniosku, że pomiędzy założeniami ideologicznymi a praktyką życia kapłańskiego i osobistego wielu księży istnieje ogromny rozdźwięk:

Nie da się bowiem ukryć wzrastającego odsetka księży parafialnych i zakonnych, którzy świadomie łamią przysięgę czystości seksualnej, nawiązują nowe lub podtrzymują trwające więzi seksualne z kobietami, będąc także ojcami swoich dzieci w tych związkach. Niektórzy księża, zanim podejmą współżycie seksualne z kobietą, wcześniej zakochują się w niej, wiedząc też o wzajemności tego uczucia ze strony kobiety. Należy też zaznaczyć, że relacje emocjonalne księdza z kobietą pozbawione kontekstu erotycznego i seksualnego nie muszą zawsze prowadzić do negocjowania przez niego sensu i celu celibatu i abstynencji seksualnej, aczkolwiek relacje takie, zwłaszcza głębokie, stanowią dla obojga trudne wyzwanie i nakazują kontrolę ich dynamiki. Jeśli zaś relacja emocjonalna staje się za obojną zgodą księdza i kobiety podłożem ich współżycia (relacji) seksualnego, wtedy czystość seksualna i celibat księdza są zagrożone. Inni jeszcze księża poddają się kryzysowi swego powołania, kwestionują model kapłaństwa opartego na celibacie, rezygnują z kapłaństwa i powracają do życia w małżeństwie i rodzinie (Baniak 2017b: 59).

Problemem łamania przez duchownych zasady celibatu zajęła się w 2018 r. Marta Abramowicz. Bohaterowie i bohaterki jej reportażu to dzieci zrodzone ze związków księży z kobietami. Autorka prezentuje ich skomplikowane historie na tle uwarunkowań historycznych, kulturowych i społecznych, w komentarzu pisząc:

W przeszłości los dzieci księży zależał od tego, kogo obciążano odpowiedzialnością za grzech niewstrzemięźliwości. Ksiądz był święty, kobieta grzeszna. Dziecko musiało podzielić los matki. Upokorzenie, niewolę, wygnanie, nędzę. Dziś jest podobnie – to na kobiecie spoczywa cała odpowiedzialność i cały trud wychowania dziecka. (...) Sytuacja synów i córek księży wciąż jest powiązana z tym, jak traktowane są ich matki. Im bardziej kobiety okazują się winne sprowadzenia duchownych na złą drogę, tym trudniejsza sytuacja dzieci z takich związków (Abramowicz 2018: 164–165).

Swoją odważną publikacją Abramowicz przełamała kulturowe tabu i otworzyła przestrzeń do szerokiej debaty nad problemami dotąd pieczołowicie ukrywanymi, zarówno przez Kościół, jak i społeczeństwo. Z motywacji związanych z potrzebą włączenia się w tę debatę powstał ten artykuł.

Metodologiczne założenia przeprowadzonego badania

Problemem badawczym w przeprowadzonym postępowaniu było pytanie o stosunek studentek i studentów do celibatu kapłańskiego jako zasady obowiązującej w Kościele katolickim oraz do posiadania dzieci przez księży rzymskokatolickich. Chodziło przede wszystkim o ustalenie, czy młodzież akademicka opowiada się za utrzymaniem celibatu, czy raczej dostrzega potrzebę wprowadzenia zmian w tym zakresie. Badanie podporządkowane było celom eksploracyjno-opisowym. Zastosowano metodę sondażową z wykorzystaniem techniki ankiety audytoryjnej, opierając się na autorskim kwestionariuszu, składającym się z siedemnastu pytań, w większości zamkniętych, z czego sześć stanowiły tzw. pytania metryczkowe (pytano o płeć, wiek, miejsce zamieszkania, udział w praktykach religijnych, stosunek do wiary i związek z religią/Kościółem). Badanie zrealizowano w trzech trójmiejskich uczelniach wyższych, w grupach wykładowych podczas obowiązkowych zajęć dydaktycznych. Wiele staranności włożono w zapewnienie respondentom i respondentkom komfortu podczas wypełniania ankiet. W kwestionariuszach zawarto informację o anonimowym charakterze badania. Przekazano ją badanym także w formie ustnej. Zadbano o dyskrecję przy odbieraniu wypełnionych ankiet.

W badaniu łącznie wzięły udział 402 osoby w wieku nieprzekraczającym 26. rok życia. Połowę tej liczby stanowiły osoby studiujące nauki społeczne (z Uniwersytetu

Gdańskiego z kierunku socjologia [25% ogółu] i z Uniwersytetu Humanistyczno-Społecznego SWPS w Sopocie z kierunku psychologia [25% ogółu]). Drugą połowę stanowili studenci i studentki kierunku wychowanie fizyczne w Akademii Wychowania Fizycznego i Sportu w Gdańsku. Wśród badanych było 66% kobiet i 34% mężczyzn (ten stosunek jest odzwierciedleniem faktu, że nauki społeczne studiuje większa liczba kobiet niż mężczyźni).

Połowa badanych mieszkała w miastach do 100 tys. mieszkańców, połowa w miastach powyżej 100 tys. Wśród badanych 72% było związanych z religią rzymsko-katolicką, 3% z inną religią/wyznaniem, a 25% zadeklarowało, że nie czuje się związana z żadną religią i wyznaniem. Jeśli chodzi o religijność badanych, ustalono, że 38% badanych osób nie bierze udziału w praktykach religijnych, 16% uczestniczy w nich kilka razy w roku; co piąta badana osoba bierze udział w praktykach religijnych przeciętnie raz lub dwa razy w miesiącu; 23% raz w tygodniu, a 3% kilka razy w tygodniu (por. tab. 1).

Tabela 1. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy bierze Pan(i) udział w praktykach religijnych, takich jak: msze, nabożeństwa lub spotkania religijne?

Tak, zazwyczaj kilka razy w tygodniu	Tak, raz w tygodniu	Tak, przeciętnie jeden lub dwa razy w miesiącu	Tak, kilka razy w roku	W ogóle nie uczestniczę
3%	23%	20%	16%	38%

Źródło: opracowanie własne.

Co czwarta badana osoba uważała się za niewierzącą (25%). Największy odsetek badanych (67%) stanowiły osoby wierzące, zaś 8% głęboko wierzące (por. tabela 2).

Tabela 2. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Niezależnie od udziału w praktykach religijnych, czy uważa Pan(i) siebie za osobę: głęboko wierzącą, wierzącą, niewierzącą?

Głęboko wierzącą	Wierzącą	Niewierzącą
8%	67%	25%

Źródło: opracowanie własne.

Płeć nie różnicowała osób wierzących i praktykujących, tzn. podobny odsetek mężczyzn i kobiet deklarował ten sam stosunek do wiary i praktyk religijnych. Bardziej wierzący i praktykujący okazali się studenci i studentki wychowania fizycznego. Jako niewierzący zadeklarowało się 32% osób studiujących nauki społeczne i 16% studiujących w AWF i S. Do porównań i analiz wybrano zmienną dotyczącą udziału w praktykach religijnych ze względu na jej bardziej równy rozkład.

Prezentacja i omówienie wyników badania

Prezentację wyników podzielono na dwie części. Pierwsza ukazuje rozkład odpowiedzi na poszczególne pytania kwestionariuszowe z uwzględnieniem ich częstości (zastosowano tu formę tabelaryczną, przyjmując jako zasadę, że nagłówek każdej z tabel zawiera jedno z pytań kwestionariuszowych)⁴. W części drugiej omówiono wyniki analiz statystycznych z uwzględnieniem zależności pomiędzy wybranymi zmiennymi.

Rozkład odpowiedzi na pytania kwestionariuszowe z uwzględnieniem ich częstości

Pierwsze pytanie zamieszczone w kwestionariuszu ankiety sondowało opinię badanych na temat celibatu rozumianego jako warunek konieczny do uzyskania święceń kapłańskich. Okazuje się, że większość ankietowanych (63%) uważa, że celibat nie powinien stanowić warunku koniecznego do uzyskania święceń kapłańskich, a niespełna co trzeci badany (29%) opowiedział się za utrzymaniem dotychczasowego prawa nakazującego duchownym przyjęcie zobowiązania o życiu w celibacie. Rozkład odpowiedzi na to pytanie przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy według Ciebie celibat powinien stanowić konieczny warunek uzyskania święceń kapłańskich?

Zdecydowanie tak	Raczej tak	Raczej nie	Zdecydowanie nie	Nie wiem
14%	15%	30%	33%	8%
29%		63%		

Źródło: opracowanie własne.

W kolejnym pytaniu badani zostali poproszeni o odpowiedź na pytanie: „Czy w Twojej opinii Kościół rzymskokatolicki powinien znieść celibat?”. Wyniki potwierdzają wcześniejsze deklaracje – w opinii 61% młodych zarówno księży, jak i biskupi powinni mieć możliwość założenia rodziny. Kolejne 16% badanych wybrało wariant pośredni, w którym księży parafialni powinni mieć możliwość

⁴ Wyniki tego badania zostały także zaprezentowane i omówione w rozdziale pt. *Młodzi w księżce* autorstwa Marty Abramowicz *Dzieci księży. Nasza wspólna tajemnica*. Z uwagi na charakter wspomnianej publikacji adresowanej do szerokiego grona czytelników dane zostały omówione tam w sposób wybiórczy i możliwie najbardziej przystępny – nie podano dokładnych rozkładów odpowiedzi w formie tabel, pominięto wykazanie różnic statystycznych. Takie szczegółowe ujęcie zostało zaprezentowane tutaj.

założenia rodziny, a celibat powinien być utrzymany w przypadku biskupów. Co czwarta osoba badana była zdania, że celibat powinien być utrzymany w niezmięnionej formie. Rozkład odpowiedzi na to pytanie prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy w Twojej opinii Kościół rzymskokatolicki powinien znieść celibat?

Tak, zarówno księża, jak i biskupi powinni mieć możliwość założenia rodziny	Tak, tylko księża parafialni powinni mieć możliwość założenia rodziny, a biskupi powinni zachować celibat	Nie, celibat powinien obowiązywać jak do tej pory
61%	16%	23%
77%		

Źródło: opracowanie własne.

Zjawisko nieprzestrzegania celibatu przez księży jest z reguły skrzętnie ukrywane, zarówno przez samych duchownych, jak również ich partnerki i dzieci. Badanych zapytano, czy osobiście znają lub ich najbliższe otoczenie zna księdza, który nie przestrzega celibatu lub który posiada dziecko, czy znają dziecko, którego ojcem jest ksiądz lub czy znają osobę, która była lub jest w związku intymnym z księdzem. Okazuje się, że prawie połowa badanych zna osobiście lub pośrednio księdza, który nie przestrzega celibatu, a co piąty ankietowany osobiście zna księdza, który jest ojcem dziecka. Znajomość dzieci księży jest już dużo mniejsza, zaledwie 8% badanych poznało osobiście taką osobę. Niemal co trzeci badany (28%) bezpośrednio lub przez najbliższe otoczenie zna osoby, które są w związku intymnym z księdzem.

Respondentom zadano również pytanie o to, jak bardzo są pewni swoich deklaracji. Większość miała stuprocentową pewność, zaledwie jedna trzecia osób wskazała, że wydaje jej się, że tak jest, ale nie ma stuprocentowej pewności. Można zatem stwierdzić, że wiedza na temat nieprzestrzegania celibatu przez księży pochodząca z doświadczeń osobistych oraz z doświadczeń najbliższego otoczenia jest powszechna. W tabeli 5 zaprezentowano odpowiedzi badanych na pytanie dotyczące ich osobistych doświadczeń i wiedzy o osobach/zdarzeniach związanych z nieprzestrzeganiem zasady celibatu przez księży rzymskokatolickich.

W kolejnym pytaniu badani zostali poproszeni o wyrażenie opinii dotyczącej otwartego przyznawania się osób będących dziećmi księży, do tego kim są ich ojcowie. Zdaniem ponad połowy ankietowanych (58%) ktoś, kto jest synem lub córką księdza, powinien móc mówić o tym otwarcie. Przeciwnego zdania było 27% respondentów, natomiast 15% nie wiedziało, jak odpowiedzieć na to pytanie. Rozkład odpowiedzi uzyskanych na to pytanie przedstawia tabela 6.

Tabela 5. Rozkład odpowiedzi na poniższe pytania

Pytanie	Odpowiedź		
	tak, znam osobiście	tak, osoby z mojego otoczenia znają osobiście	nie znam
Czy znasz księdza, który nie przestrzega celibatu? (Rozumianego jako abstynencja seksualna)	29%	19%	52%
	48%		
Czy znasz księdza, który ma dziecko/dzieci?	21%	17%	62%
	38%		
Czy znasz dziecko, którego ojcem jest ksiądz?	8%	5%	87%
	13%		
Czy znasz osobę, która była lub jest w związku intymnym z księdzem?	18%	10%	72%
	28%		

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 6. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy Twoim zdaniem ktoś, kto jest synem lub córką księdza, powinien móc mówić o tym otwarcie: „moim ojcem jest ksiądz”?

Zdecydowanie tak	Raczej tak	Raczej nie	Zdecydowanie nie	Nie wiem
27%	31%	21%	6%	15%
58%		27%		

Źródło: opracowanie własne.

Następnie poproszono badanych o wyjaśnienie, dlaczego uważają tak, jak zaznaczyli w poprzednim pytaniu. Uzyskano następujące rezultaty: osoby, które opowiadały się za tym, aby dziecko mówiło otwarcie (58%), najczęściej używały argumentu, że powinno być to dopuszczalne ze względu na dobro dziecka (np. „powinno mówić, bo każdy ma prawo do swojej rodziny”, „to nie wina dziecka”, „nieważne, co robi ojciec”, „rodziców się nie wybiera”, „dlaczego ktoś ma żyć w poczuciu, że jest gorszy?”). Część badanych podawała wyjaśnienie, że ksiądz powinien mieć prawo do założenia rodziny (np. „ksiądz też człowiek”, „ksiądz powinien być zawodem jak każdy inny”, „protestanci mogą założyć rodziny i nie ma problemu”). Jeszcze inni argumentowali, że lepiej jest żyć w prawdzie (np. „kłamstwo krzywdzi”, „świat powinien wiedzieć, że nie są uczciwymi ludźmi”).

Również respondenci, którzy byli przeciwni otwartemu przyznawaniu się przez dzieci do tego, że ich ojcem jest ksiądz (27%), uzasadniali swoje stanowisko dobrem dziecka (np. „niech milczy, bo narazi się na przykre sytuacje”, „nie spotka

się ze zrozumieniem”, „potępią go”, „poniżą”, „będą prześladować”, „społeczeństwo tego nie zaakceptuje”). W ten sposób argumentowało 16% respondentów. W tej grupie były prawie wyłącznie osoby wierzące. Tylko niewielki odsetek osób (6% tych, którzy odpowiedzieli na to pytanie, a 5% całej próby) był zdania, że dziecko nie powinno mówić, bo wywołałoby to zgorzzenie („nie ma się czym chwalić”, „nie należy się obnosić”, „nie wywoływać zamętu”, „to temat tabu”).

Suma odpowiedzi tych, którzy opowiedzieli się za otwartym mówieniem przez dziecko o swoim pochodzeniu (58%) z odpowiedziami tych, którzy uważali, że powinno ono milczeć dla swojego dobra (16%), daje łącznie 74% ogółu badanych. To oznacza, że znakomita większość badanych, bo aż trzy czwarte, wolałoby, aby dzieci księży mogły żyć w prawdzie i mówić otwarcie, nie doświadczając z tego powodu nieprzyjemności.

W kolejnych dwóch pytaniach podjęto temat odpowiedzialności księży, którzy zostali ojcami. Zapytano badanych o to, jak powinien zachować się ksiądz, który ma dziecko: czy powinien pozostać w kapłaństwie, czy wystąpić z niego i zająć się dzieckiem? Zdecydowana większość badanych uważała, że bez względu na decyzję o wystąpieniu ze stanu duchownego ksiądz powinien zająć się dzieckiem. W przypadku 43% badanych powinien w tym przypadku wystąpić z kapłaństwa, natomiast kolejne 39% ankietowanych uznało, że nie powinien pozostać księdzem i jednocześnie wychowywać swoje dziecko. Odpowiedzi na to pytanie prezentuje tabela 7.

Tabela 7. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Co w Twojej opinii powinien zrobić ksiądz, który ma dziecko?

Wystąpić i zająć się dzieckiem	Pozostać księdzem i uciąć relację z dzieckiem, bo najważniejsze jest jego kapłaństwo	Pozostać księdzem i jednocześnie wychowywać dziecko	Nie mam zdania, nie wiem
43%	2%	39%	16%

Źródło: opracowanie własne.

W ramach sondowania problemu odpowiedzialności księdza-ojca za dziecko zapytano badanych o kwestię alimentów. Zamierzano ustalić, czy zdaniem badanych, w sytuacji, gdy ojcem jest ksiądz, alimenty powinny się dziecku należeć, a jeśli tak, to kto winien je płacić: ksiądz, Kościół czy państwo. Okazuje się, że największa liczba badanych (52%) uznała, że alimenty powinny być regulowane z uposażenia księdza i datków parafian, co dziesiąty badany uznał, że powinien je płacić biskup ze środków Kościoła, natomiast stosunkowo duży odsetek ankietowanych (32%) nie miało wyrobionej opinii na ten temat. Rozkład odpowiedzi na to pytanie prezentuje tabela 8.

Tabela 8. Rozkład odpowiedzi na pytanie: W przypadku gdy ksiądz postanowi pozostać w kapłaństwie, kto powinien płacić alimenty na dziecko?

Ksiądz ze swojego uposażenia i datków parafian	Biskup ze środków Kościoła	Państwo	W takiej sytuacji nie należą się alimenty, matka powinna wziąć na siebie odpowiedzialność za utrzymanie dziecka	Nie wiem, trudno powiedzieć
52%	10%	3%	3%	32%

Źródło: opracowanie własne.

Warto zaznaczyć, że niektórzy badani spontanicznie wykreślali z pierwszej odpowiedzi słowa „datków parafian”, gdyż powiązanie alimentów z datkami budziło ich opór. Odpowiedź zamieszczona w kafeterii przy tym pytaniu została skonstruowana w ten sposób z uwagi na niemożliwość wydzielenia z dochodów księdza tej ich części, która stanowi jego uposażenie (w znaczeniu: wynagrodzenie) i nie jest powiązana z datkami parafian. Większość respondentów i respondentek przypisała osobistą odpowiedzialność księdzu, oczekując od niego spełnienia obowiązku alimentacyjnego. Tylko 3% badanych uważało, że dziecko księdza nie powinno mieć prawa do alimentów, odpowiedzialnością za utrzymanie dziecka obciążając jego matkę.

Kolejne pytanie w kwestionariuszu miało charakter projekcyjny. Badanych poproszono, by wyobrazili sobie następującą sytuację: „W małej miejscowości jest lubiany ksiądz. Okazuje się, że ma on małe dziecko z młodą kobietą mieszkającą w tej miejscowości. Są oni parą od kilku lat, a ksiądz jest zaangażowany w wychowywanie dziecka”. Następnie badani mieli odnieść się do tej sytuacji, dokonując wyboru jednej spośród odpowiedzi zawartych w kafeterii. Największy odsetek badanych (59%) uznało, że należy wesprzeć księdza i jego rodzinę poprzez otwarte okazywanie im akceptacji. Opcja „inna odpowiedź” została wybrana przez 12% badanych, w tym analiza wypowiedzi otwartych wykazała, że 5% chciałoby „zmusić księdza do wystąpienia z kapłaństwa”. Wyniki prezentuje tabela 9.

Tabela 9. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Wyobraź sobie, że w małej miejscowości jest lubiany ksiądz. Okazuje się, że ma on małe dziecko z młodą kobietą mieszkającą w tej miejscowości. Są oni parą od kilku lat, a ksiądz jest zaangażowany w wychowywanie dziecka. Jak uważasz, co powinno się zrobić w tej sytuacji?

Taka sytuacja zawsze stanowi zgrzeszenie i należy jak najszybciej poinformować o tym biskupa	Trzymać informację w tajemnicy, by chronić księdza przed biskupem i ludźmi	Wesprzeć księdza i jego rodzinę poprzez otwarte okazywanie im akceptacji (np. rozmowę)	Inna odpowiedź
22%	7%	59%	12%

Źródło: opracowanie własne.

Badanym zadano także pytanie o odpowiedzialność, jaką ponoszą rodzice dziecka narodzonego wskutek złamania przez księdza zasady celibatu. Chodziło o ustalenie, czy odpowiedzialność ta rozkłada się po równo na obie osoby, czy raczej obciąża jedną z nich (np. księdza lub kobietę). Badani w znaczącej większości (72%) odpowiedzialnością obciążają obie strony w równym stopniu, ale więcej niż co piąty (22%) przypisał większą odpowiedzialność księdzu, który nawiązując relację intymną z kobietą, musiał być świadomy, że narusza celibat (por. tabela 10).

Tabela 10. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Jak myślisz kto ponosi odpowiedzialność za tę sytuację (opisaną w poprzednim pytaniu)?

Bardziej kobieta, bo wiedziała, z kim się wiąże	Bardziej ksiądz, bo wiedział, że łamie celibat	Oboje w równym stopniu	Inna odpowiedź
3%	22%	72%	3%

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki statystycznej analizy materiału badawczego

Materiał empiryczny poddano analizie statystycznej w celu ustalenia, czy istnieją zależności pomiędzy zmiennymi zależnymi i niezależnymi. Poniżej zaprezentowano te wyniki, które okazały się statystycznie istotne, co stwierdzono za pomocą testu chi-kwadrat. W pierwszej kolejności poddano analizie zależności pomiędzy zmienną płci oraz kierunku studiów a odpowiedziami na pytanie kwestionariuszowe dotyczące zasadności obowiązywania celibatu jako warunku uzyskania święceń kapłańskich. Przy zastosowaniu podziału ogółu badanych na cztery grupy ze względu na płeć i kierunek studiów stwierdzono, że przeciwnych celibatowi jest 76% kobiet i 67% mężczyzn studiujących nauki społeczne (NS) oraz 58% kobiet i 44% mężczyzn studiujących wychowanie fizyczne (WF). Stwierdzono także (zgodnie z oczekiwaniami), że osoby częściej praktykujące bardziej zdecydowanie opowiadały się za utrzymaniem celibatu (40%) niż osoby praktykujące kilka razy w roku lub wcale (19%).

Przy zastosowaniu podziału ogółu badanych na grupy ze względu na płeć i kierunek studiów w odniesieniu do pytania dotyczącego zniesienia celibatu w Kościele katolickim stwierdzono, że wśród zwolenników celibatu najczęściej jest mężczyzn studiujących WF (36%) i kobiet studiujących WF (30%), potem mężczyzn NS (26%), zaś najmniej kobiet NS (12%). Osoby praktykujące częściej opowiadały się za utrzymaniem celibatu (34%) niż praktykujące sporadycznie lub wcale (14%).

W przypadku pytania dotyczącego znajomości księdza, który nie przestrzega celibatu, nie stwierdzono różnic ze względu na płeć, zaś w przypadku pytań

o znajomość księży-ojców, partnerek księży i dzieci księży stwierdzono, że kobiety częściej znają księży-ojców, ich partnerki i dzieci niż mężczyźni. Odpowiedzi udzielone przez badanych różnicowały się także ze względu na kierunek studiów: osoby studiujące nauki społeczne nieco częściej znały księży nieprzestrzegających celibatu i księży-ojców niż studenci wychowania fizycznego. W przypadku znajomości partnerek i dzieci księży nie stwierdzono różnic. Nie zanotowano w tym zakresie różnic ze względu na częstotliwość praktyk religijnych czy miejsce zamieszkania.

Przy zastosowaniu podziału ogółu badanych na grupy z uwzględnieniem płci i kierunku studiów okazało się, że spory odsetek zarówno kobiet, jak i mężczyzn studiujących nauki społeczne (68%) opowiada się za tym, by dziecko mogło otwarcie mówić, że jego ojcem jest ksiądz. Rzadziej były co do tego przekonane studentki WF (51%), zaś najrzadziej studenci WF (42%). Osoby praktykujące częściej uważały, że dziecko powinno w tej kwestii milczeć: 33% w stosunku do 21% praktykujących sporadycznie lub wcale. Osoby praktykujące rzadziej opowiadały się za tym, żeby dziecko mogło mówić prawdę o swoim pochodzeniu: 50% w stosunku do 67% praktykujących kilka razy w roku bądź wcale.

W przypadku odpowiedzi na pytanie: „Co w Twojej opinii powinien zrobić ksiądz, który ma dziecko?”, oraz na pytanie o to, kto powinien płacić alimenty, nie odnotowano istotnych różnic ze względu na częstotliwość praktyk religijnych ani płeć. Przy zastosowaniu podziału ogółu badanych na grupy z uwzględnieniem płci i kierunku studiów w odniesieniu do pytania o charakterze projekcyjnym („Wyobraź sobie, że...”) stwierdzono, że studenci nauk społecznych bez względu na płeć najrzadziej chcą informować biskupa o takiej sytuacji (14%), natomiast wśród osób studiujących wychowanie fizyczne właśnie tak by postąpiło (25% kobiet i 35% mężczyzn). Ksiądz i jego rodzinę wsparłoby natomiast 66% studentów i studentek NS oraz 57% studentek WF i 47% studentów WF. Osoby praktykujące częściej informowałyby biskupa 28% w stosunku do 16% praktykujących sporadycznie lub wcale, częściej też trzymałyby taką informację w tajemnicy (11% versus 5%) i rzadziej chciałyby wesprzeć księdza i jego rodzinę (48% versus 67%).

W przypadku pytania o odpowiedzialność, jaką ponoszą rodzice dziecka, narodzonego w wyniku złamania przez księdza zasady celibatu, w którym chodziło o ustalenie, czy w opinii badanych odpowiedzialność ta rozkłada się po równo na obie osoby, czy raczej obciąża jedną z nich (np. księdza lub kobietę), nie stwierdzono istotnych różnic ze względu na częstotliwość praktyk religijnych. Podobnie jak w odniesieniu do wcześniejszych pytań, także i w tym przypadku stwierdzono, że największe różnice w odpowiedziach wystąpiły nie ze względu na płeć czy stosunek do praktyk religijnych, ale ze względu na kierunek studiów.

Wnioski

Zaprezentowane wyżej wyniki analiz statystycznych zgromadzonego materiału empirycznego umożliwiają rozstrzygnięcie problemu badawczego i sformułowanie wniosków. Odpowiadając na pytanie o stosunek studentek i studentów do celibatu kapłańskiego oraz do posiadania dzieci przez księży rzymskokatolickich, stwierdza się, że młodzież akademicka uczestnicząca w przeprowadzonym badaniu w przeważającej większości opowiada się za zniesieniem celibatu. Tylko co czwarta badana osoba chciałaby jego utrzymania. Połowa badanych zna księży, którzy nie zachowują abstynencji seksualnej, a blisko jedna trzecia (28%) zna ich partnerki lub partnerów będących z nimi w intymnej relacji. Prawie 40% wie, który wikary, proboszcz czy biskup jest ojcem, ale już tylko co dziesiąty respondent (13%) zna ich syna lub córkę. I chodzi tu tylko o takie przypadki, w których badani są w osobistej relacji z osobami, o których mowa, lub o sytuacje, gdy kontakt z nimi mają ich najbliżsi.

W sytuacji gdy ksiądz zostaje ojcem, studenci są zdania, że powinien on wypełnić swój obowiązek wobec dziecka i rodziny, którą stworzył. Zaledwie 2% badanych uznało, że ksiądz-ojciec powinien zerwać relację z dzieckiem, bo służba Bogu jest ważniejsza. Opinie co do tego, w jaki sposób ksiądz-ojciec powinien spełnić swój obowiązek wobec rodziny, są podzielone. Niektórzy uważają, że kapłaństwo i ojcostwo wykluczają się wzajemnie (wskazują konieczność wystąpienia z kapłaństwa: 43%), inni zaś twierdzą, że ojcostwo i kapłaństwo można ze sobą pogodzić (39%).

Studenci nie chcą skazywać rodzin księży na życie w ukryciu w imię narzuconych przez Kościół czy wspólnotę norm. Więcej niż połowa badanych (58%) opowiada się za tym, aby dziecko, które przyszło na świat wskutek złamania przez księdza zasady celibatu, miało prawo do otwartego mówienia o tym, kim jest jego ojciec. Zaś jedna czwarta uważa, że powinno ono milczeć (27%). Co ciekawe, obie te grupy w zdecydowanej większości kierują się troską o dobro dziecka, choć odmiennie je pojmują.

Na podstawie przeprowadzonego badania można stwierdzić, że młode pokolenie Polek i Polaków nie podziela już tradycyjnego myślenia, że ksiądz jest święty, jego kapłaństwo najważniejsze, a dziecko wobec tego ma chować się samo. Studenci widzą w księdzu przede wszystkim człowieka, który tak samo jak inni ludzie powinien ponosić pełną odpowiedzialność za swoje czyny. Wysoka jest przy tym akceptacja sytuacji, w której ksiądz pełni swoją kapłańską posługę i jednocześnie wychowuje dzieci. Wydaje się, że ten pogląd, tak wyraźnie zarysowany na gruncie przeprowadzonego badania, jest w pewnym sensie wyrazem oczekiwań młodego pokolenia co do kierunku zmian, jakie są potrzebne i pożądane w Kościele katolickim.

Podsumowując zaprezentowane w tym artykule rozważania, należy wyraźnie podkreślić, że wyniki zrealizowanego badania bynajmniej nie odzwierciedlają poglądów całego społeczeństwa. Pozwalają jedynie nakreślić sposób myślenia części młodego pokolenia Polaków o celibacie i posiadaniu dzieci przez księży. Nierozstrzygniętą na tę chwilę musi pozostać kwestia, na ile przedstawiony wyżej, dość wyraźny głos trójmiejskiej młodzieży akademickiej w tej sprawie, jest przejawem ogólniejszej tendencji, a na ile pozostaje jednak głosem odosobnionym. Rodzi się potrzeba przeprowadzenia dalszych badań nad tym zagadnieniem, co niewątpliwie może stanowić inspirujące wyzwanie dla badaczek i badaczy życia społecznego zainteresowanych tą problematyką.

Literatura

- Abramowicz M., 2018, *Dzieci księży. Nasza wspólna tajemnica*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2016, <http://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/AnnuarioStatisticum2015.pdf> (dostęp: 6.11.2019).
- Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2019, http://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/Annuario_Statisticum_2019.pdf (dostęp: 6.11.2019).
- Augustyn J., 2000, *Wychowanie do czystości i do celibatu kapłańskiego*, Kraków-Ząbki: Wydawnictwo Apostolicum.
- Baniak J., 2017a, *Beżenność i czystość seksualna księży rzymskokatolickich w świadomości katolików świeckich i osób duchownych w Polsce. Założenia i rzeczywistość*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Baniak J., 2017b, *Obowiązkowy celibat i czystość seksualna księży rzymskokatolickich w wyobrażeniach i ocenach licealistów i studentów w Polsce*, „Konteksty Społeczne”, nr 2.
- Baumann K., Frick E., Jacobs Ch., Büssing A., 2019, *Spiritual Dryness and Celibacy in Catholic Priests – Discernment of Ongoing Spiritual Journeys from Relational and Psychosexual Immaturities*, „Pastoral Psychology”, vol. 68, https://www.researchgate.net/publication/334228096_Spiritual_Dryness_and_Celibacy_in_Catholic_Priests_Discernment_of_Ongoing_Spiritual_Journeys_from_Relational_and_Psychosexual_Immaturities (dostęp: 10.07.2019).
- Bogucka M., 2005, *Gorsza płeć. Kobieta w dziejach Europy od antyku po wiek XXI*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Bullivant S., 2018, *Europe's Young Adults and Religion. Report: 2018*, www.stmarys.ac.uk/research/centres/benedict-xvi/docs/2018-mar-europe-young-people-report-eng.pdf (dostęp: 5.04.2019).
- Dziedzic J., 2016, *Religijność a postawy moralne polskiej młodzieży. Refleksja psychologiczno-pastoralna*, „Polonia Sacra”, nr 4.
- Evans J., Baronavski Ch., 2018, *How Do European Countries Differ in Religious Commitment?*, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/12/05/how-do-european-countries-differ-in-religious-commitment> (dostęp: 4.03.2019).

- Jagodziński H., 2015, *Księża pod lupą*, „Niedziela. Tygodnik Katolicki”, <https://opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZD/niedziela201523-powolania.html> (dostęp: 5.07.2019).
- Makowski J., 2018, *Młodzi, religijni z Polski. Czyżbyśmy wyszali katolicyzm z mlekiem matki?*, „Newsweek Polska”, <https://www.newsweek.pl/polska/spoleczenstwo/mlodzi-polacy-najbardziej-religijni-w-europie-badanie-religijnosci-w-ue/d62c4sf> (dostęp: 12.07.2019).
- Mandes S., Rogaczewska S., 2011, *Pokolenie Jana Pawła II: wspólnota doświadczenia i nowy wzór religijności*, „Znak”, nr 672, <http://www.miesiecznik.znak.com.pl/6722011-slawomir-mandes-maria-rogaczewskapokolenie-jana-pawla-ii-wspolnota-doswiadczenia-i-nowy-wzor-religijnosci> (dostęp: 10.07.2018).
- Mariański J., 2015, *Religia i moralność w świadomości Polaków: zależność czy autonomia?*, „Konteksty Społeczne”, nr 1.
- Nycz K., 2019, *List arcybiskupa warszawskiego „W trosce o powołania”*, <http://archidiecezja.warszawa.pl/aktualnosci/list-arcybiskupa-warszawskiego-w-trosce-o-powolania-2> (dostęp: 16.06.2019).
- Polonia Christiana, 5.07.2016, *Kryzys powołań we Francji jest coraz silniejszy*, <https://www.pch24.pl/kryzys-powolan-we-francji-jest-coraz-silniejszy,44392,i.html> (dostęp: 10.06.2019).
- Polonia Christiana, 19.08.2016, *Niemcy: skrajny kryzys powołań. Jeszcze nigdy w historii nie było tak źle*, <https://www.pch24.pl/niemcy--skrajny-kryzys-powolan--jeszcze-nigdy-w-historii-nie-bylo-tak-zle,45409,i.html> (dostęp: 26.05.2019).
- Ranke-Heinemann U., 2015, *Seks – odwieczny problem Kościoła*, Warszawa: Wydawnictwo RM.
- Starr K.J., 2018, *5 Facts about Catholics in Europe*, <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/12/19/5-facts-about-catholics-in-europe> (dostęp: 3.02.2019).
- Stawniak H., 2011, *Celibat diakonów i prezbiterów w dyscyplinie Kościoła łacińskiego*, „Seminare. Poszukiwania naukowe”, nr 29.